

Sandhems kyrka

Antikvarisk kontroll i samband med uppförande av
läktarunderbyggnad,
Sandhems socken i Mullsjö kommun, Jönköpings län, Skara stift

Sandhems kyrka

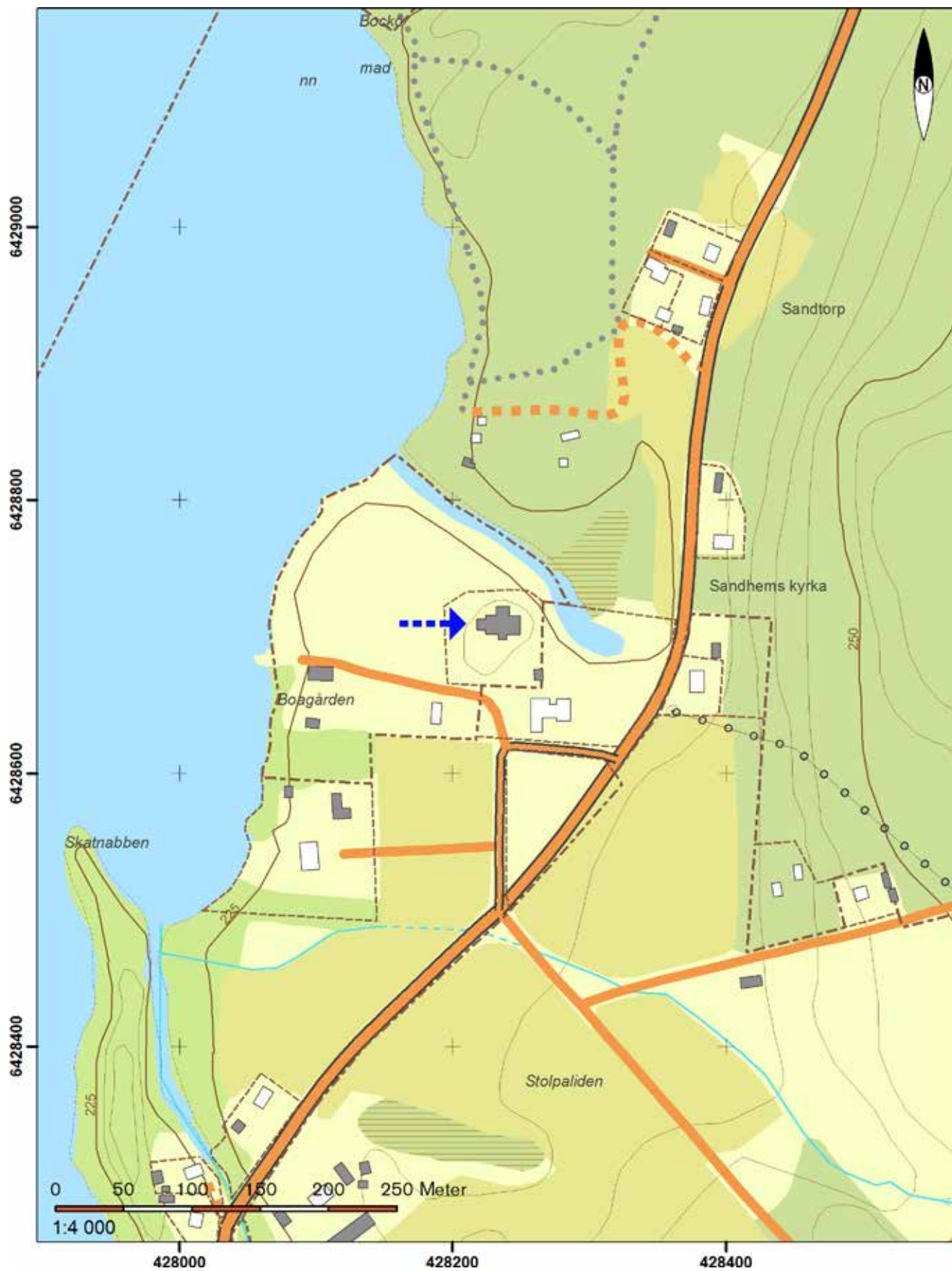
Antikvarisk kontroll i samband med uppförande av
läktarunderbyggnad,
Sandhems socken i Mullsjö kommun, Jönköpings län, Skara stift

Innehåll

Inledning.....	5
Syfte.....	5
Historik.....	5
Beskrivning inför åtgärder.....	6
Vidtagna åtgärder.....	6
Ny läktarunderbyggnad	6
Snickeriarbeten	6
Toalett mm	7
Målning.....	7
Elektricitet.....	7
Övriga arbeten	7
Sammanfattning	8
Utvärdering.....	8
Antikvariska noteringar	8
Administrativa uppgifter.....	9
Arkiv.....	9
Referenser på webben.....	9
Tryckta källor och litteratur	9

Bilagor

Bilaga 1. Bildbilaga.....	11–14
Bilaga 2. Ritningar.....	15–17
Bilaga 3. Arkeologisk rapport.....	19–24

Utdrag ur digitala fastighetskartan.

Inledning

Länsstyrelsen lämnade i beslut daterat 2000-02-22 tillstånd till ombyggnad av utrymmen under läktaren i Sandhems kyrka, dnr 225-12954-99. Tillståndet avser förslag upprättat av Arkitektföretaget Noorlander & Räntfors, Jönköping från september och reviderat november 1999. Beslutet stadgade vidare att arbetena skall ske med antikvarisk kontroll genom Jönköpings läns museum.

Arbeten genomfördes under hösten 2001. Föreliggande rapport sammanfattar arbetena.

Syfte

Syftet med åtgärderna var att inpassa nya funktioner i kyrkorummet, såsom toalett, städutrymme med tillgång till vatten och ett mindre samtalsrum. Syftet med den antikvariska kontrollen var att tillse att länsstyrelsen beslut följdes, att dokumentera de genomförda åtgärderna samt att fånga upp eventuella kulturhistoriska iakttagelser.

Historik

Sandhems kyrka är uppförd åren 1838–1842 efter ritningar av arkitekt C. Ståhl vid Överintendentsämbetet, Stockholm. Sandhems kyrka är en nyklassicistisk enskeppig salkyrka med västtorn. Kyrkan uppfördes på samma plats som den tidigare medeltida kyrkan, dock något förlängd åt öster.

Vid en ombyggnad i början av 1960-talet efter handlingar av arkitekt Gunnar Hoving, flyttades trappan upp till läktaren från vapenhuset in i kyrkorummet. Trappan förlades i anslutning till den nordvästra väggen och skärmades in bakom en enkel läktarunderbyggnad. En motsvarande utbyggnad på den sydvästra sidan inrymde kapprum. De två nedersta bänkraderna avlägsnades för att bereda plats för läktarunderbyggnaden.

Kyrkan före åtgärd med den tidigare läktarunderbyggnaden.

Kapprummet och trappan upp till läktaren före åtgärd.

Beskrivning inför åtgärder

Kyrkan saknade vatten och avlopp, en toalett fanns i en byggnad i anslutning till parkeringen söder om kyrkan.

Den befintliga läktarunderbyggnaden med trappa och kapprum hade tillkommit på 1960-talet.

Vidtagna åtgärder

Ny läktarunderbyggnad

Snickeriarbeten

Det befintliga kapprummet revs och nya väggar med regelstomme uppfördes. Väggarna isolerades och kläddes med stående spontad slätpanel, 150 mm bred. Kapprummet och samtalsrummet kläddes med panel på väggens båda sidor.

Väggarna i toalett och städförråd kläddes med plywood samt slät väv, G-45, inför målningsbehandling.

En bänk på vardera sidan i de bakre bänkkvarteren togs bort. Psalmbokshyllan som hörde till denna bänkrad demonterades. Nya bänkskärmar tillverkades lika de i korsarmarna avseende lister, speglar och överliggare och monterades i anslutning till de nya nedersta bänkarna.

Det tidigare lilla förrådet under trappan är rivet.

Regelväggarna anpassades och byggdes i förhållande till pelarna under läktaren.

Håltagning under golvet genom mur för avlopp.

Toalett mm

Håltagning genom muren utfördes för avlopp, tillopp och ventilation. För avloppet och tilloppet borrades två hål vid långhusets norra sida, vidare borrades två hål för anslutning i pannrummet under sakristian, 200 mm i diameter.

Toaletten och städförrådet försågs med frånluftsventilation, kanalerna drogs ut via golvet och ut genom väggen i långhusets nordvästra del.

Golvet i toaletten och i städförrådet kläddes med klinker, på ett underlag av våtrumsmatta. Klinker av fabrikat Höganäs serie Grund, 196x196 mm, kulör 972 mellangulröd.

Utrymmena inreddes enligt förslaget, se bilaga 2 planritning.

Målning

De nya väggarna i kapp- och samtalsrum målades på in- och utsida, taken målades invändigt i de nya rummen och det nya bakstycket till sista bänkraden. Alla nya ytor grundades, mellanströks och slutströks.

Kulören på väggarna mot kyrkorummet avstämades mot läktarbröstets speglar, med pigment brun umbra 39, enligt Riksantikvarieämbetets linoljefärgslikare. Den ljusaste kulören 7 A i likaren var dock något för mörk så ett steg ljusare fastställdes. Kolonnerna i de partier som behövde bättras målades lika befintliga. De nya bänkskärmar målades som bänkinredningen i övrigt.

Elektricitet

Ny ledningsdragning utfördes i väggarna. Kapprum, samtalsrum, HWC, städ och förråd försågs med takarmaturer. I samtalsrummet monterades tre vägglampetter, trearmade kandelabrar, nr 103 från Fongs Gelbgjuteri i Gränna.

Övriga arbeten

I anslutning till byggarbetena borrades även sex hål (80 mm i diameter) för kollektorslang för jordvärme till pannrummet.

Läktarunderbyggnaden under uppförande. I bilden syns också dragningen för elektricitet i väggarna.

Grävarbetena inne i och utanför kyrkan skulle ske med arkeologisk schaktövervakning. Resultaten sammanfattas i arkeologisk rapport 2002:44, se bilaga 3.

Sammanfattning

Arbetena omfattade:

- Ombyggnad och utökning av den befintliga läktarunderbyggnaden för att inrymma toalett, samtalsrum m.m.
- Demontering av den bakersta bänkraden i de västra bänkkvarteren.
- Montering av nya bänkskärmar, lika kyrkans övriga, längst bak i de västra bänkkvarteren.

Utvärdering

Slutbesiktning ägde rum den 28 november 2001. Vid besiktningstillfället var dock inte målningsarbetena slutförda, men detta utfördes under januari månad år 2002. Under besiktningen noterades även en liten skada i golvet som behövde lagas i.

Arbetena genomfördes under antikvarisk kontroll av läns museet med byggnadsantikvarie Britt-Marie Börjesgård som kontrollant. Läns museet hade följt restaureringen löpande och hade inget att invända vad gäller de genomförda arbetena, då dessa hade utförts på ett antikvariskt tillfredsställande sätt.

Antikvariska noteringar

Länsstyrelsens tillstånd föreskrev att de demonterade bänkarna skulle bevaras. Dessa förvaras i en förrådsbyggnad i anslutning till kyrkogården.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr: 225-12954-99
Jönköpings läns museums dnr: 601/99
Byggherre: Sandhems pastorat
Projektledare: F:a Sivert Holmgren
Entreprenör: MR Bygg AB, Marcus Richards-
son, Tranås
Antikvarisk medverkan: Britt-Marie Börjesgård
Rapportansvarig: Britt-Marie Börjesgård
Rapportgranskning: Anders Franzén
Län: Jönköpings län
Kommun: Mullsjö kommun
Socken: Sandhems socken
Fastighetsbeteckning: Sandhem 4:1

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Arkiv

Jönköpings läns museum (JLM)

Handlingar rörande Sandhems kyrka.

Referenser på webben

Riksantikvarieämbetet

Bebyggelseregistret avseende Sandhems kyrka.

Tryckta källor och litteratur

Borg, Jan. 2002. *Arkeologisk förundersökning. Sandhems Kyrka – Inför installation av jordvärme. Sandhems socken i Mullsjö kommun, Jönköpings län*. Arkeologisk rapport 2002:45.

Bilaga 1. Bildbilaga

Fotografier tagna vid slutbesiktning den 28 november 2001 samt efterbesiktning i januari 2002 när målningsarbetena var slutförda.

Läktarunderbyggnaden vid slutbesiktningen.

Det nya bänkbakstycket i söder.

Kapprum vid slutbesiktningen.

Dörren in till toaletten och trappan upp till läktaren.

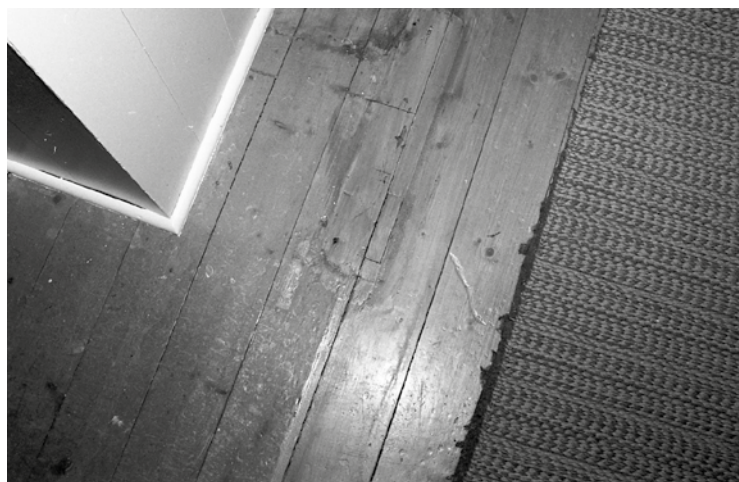

Toaletten.

Efterbesiktning

Nytt bänkbakstycke, målat.

Lagad skada i golvet.

Städotrymmet under den norra läktarunderbyggnaden.

Detalj av anpassningen mot befintlig pelare.

Samvarorummet, dörren ut mot entrén.

Läktarunderbyggnaden i nordväst.

Läktarunderbyggnaden i sydväst.

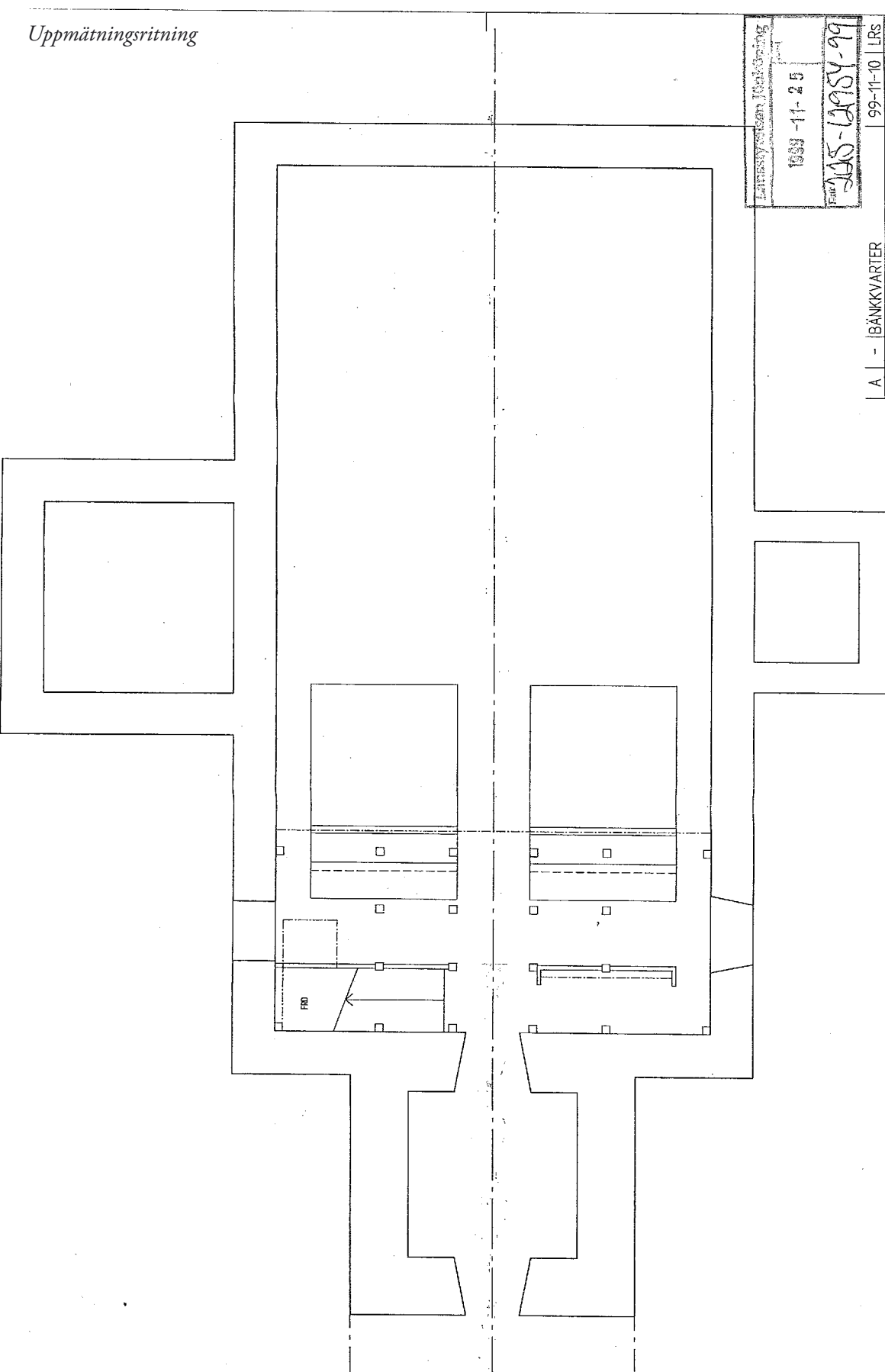
Samvarorummet, dörren ut mot kyrkorummet.

Läktarunderbyggnaden, översikt från koret.

Bilaga 2. Ritningar

Uppmättningsritning

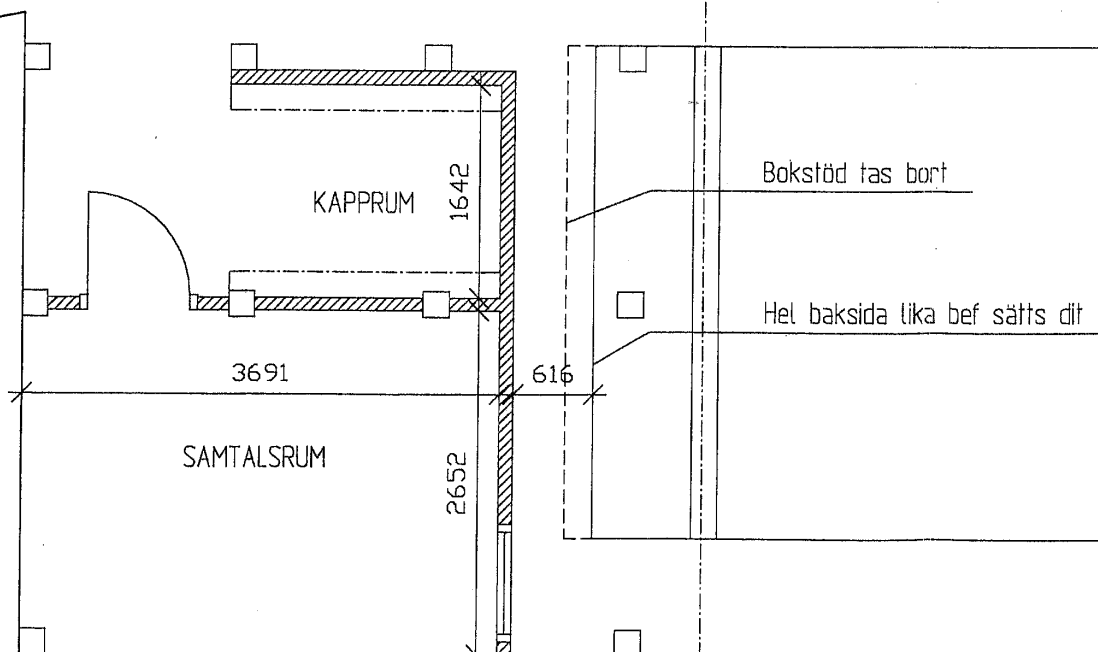
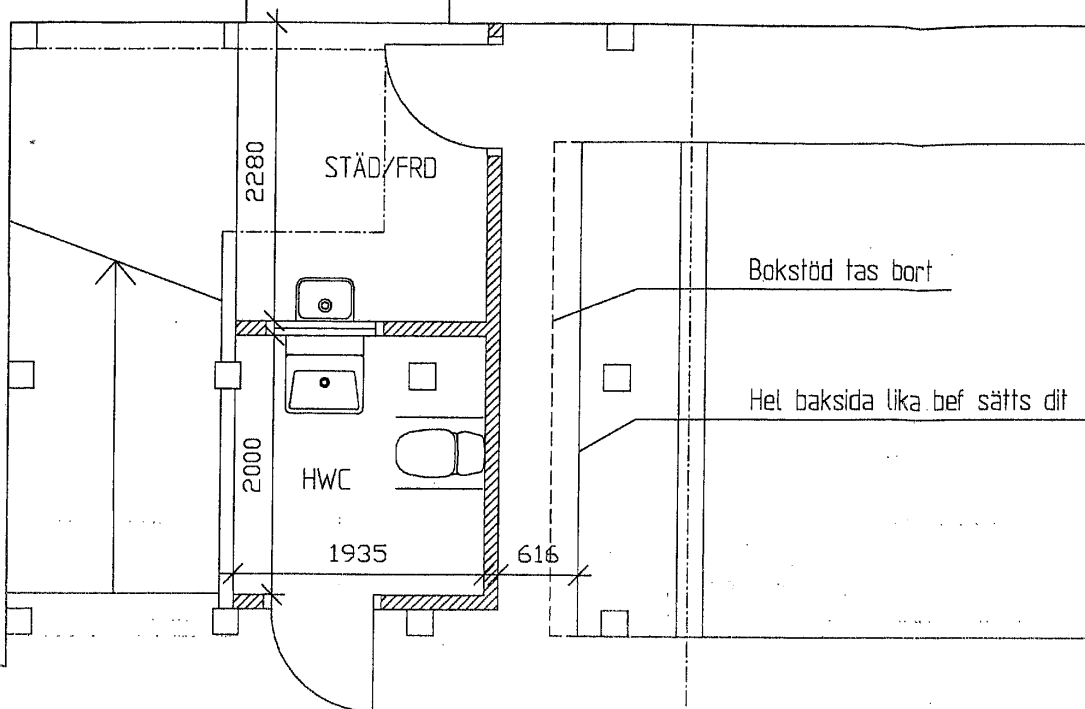
Architectural floor plan of Sandhems kyrka. The plan shows a central nave with side aisles, a chancel, and a sacristy. There are several smaller rooms and a large open area. The drawing is a technical line drawing with dimensions and labels.

A - BÄNKKVARTER		99-11-10		LRS
BET	ANT	ANDRINGSÄNSER	DATUM	SGN
SANDHEMS KYRKA		BYGGNAD / BESTÄLLARE		
HÄNDELSENES INNEHÅLL		DATUM		SGN
PLAN		99-09-27		1:100
BEFINTLIGT		GÖRÄNDE HÄNDELSE		
FASTIGHETSREDOVISNING / PROJEKTHÄNDELSE		UPPRÄG NR		NUMMER
		LR		BN
		-		SG
				BET
				A

ARKITEKTFÖRETAGET
NOORLANDER & RÄNTFORS
VON PLATZSTRATAN 6, 553 13 JÖNKÖPING
TEL/FAX : +46 36 12 30 80
E-MAIL: LENAMARK@NOORLANDER.RF

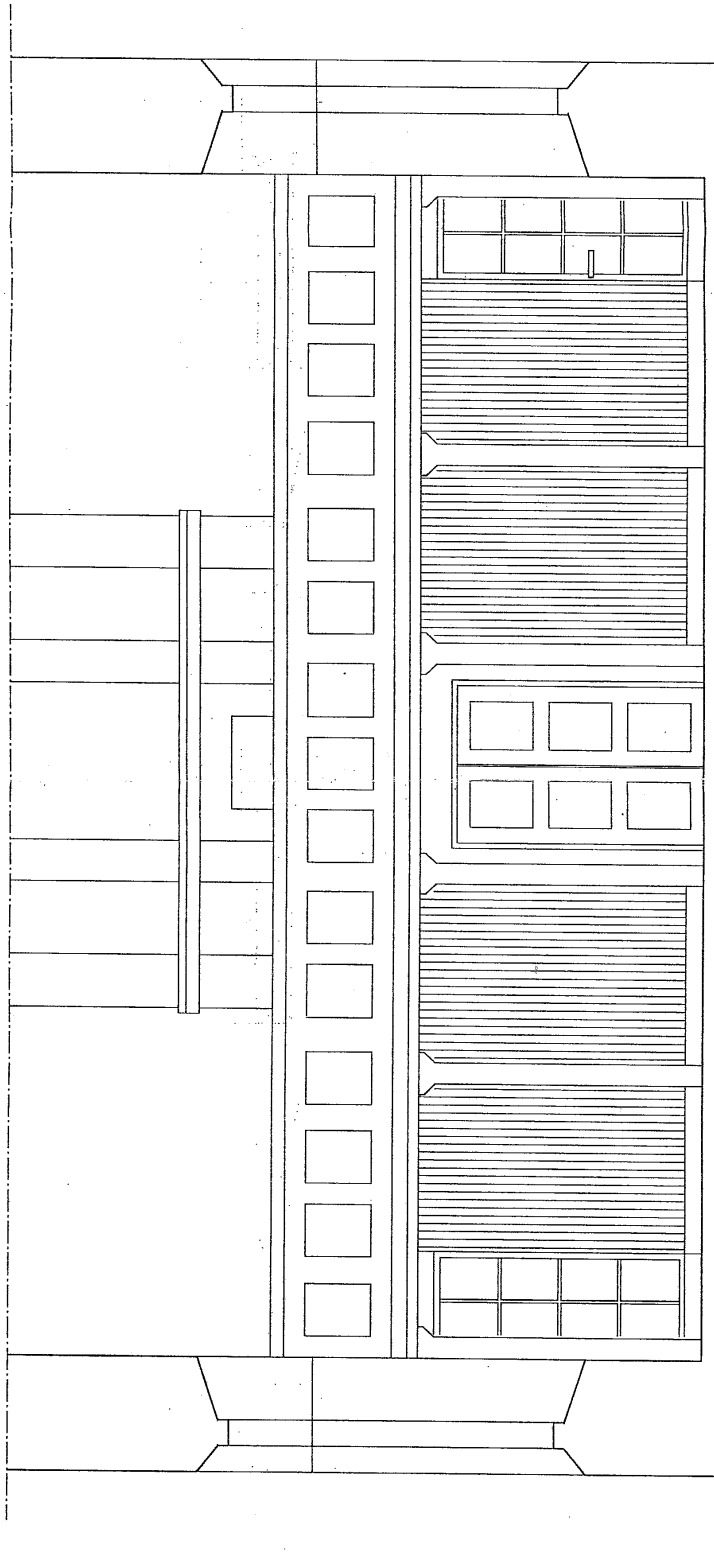
1889-11-25
1889-11-25
1889-11-25

Plan ny läktarunderbyggnad

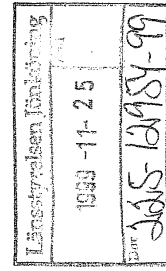

ARKI
NOC
VON PLA
TEI
FASTIGHETS

Elevation. vägg mot kyrkorummet

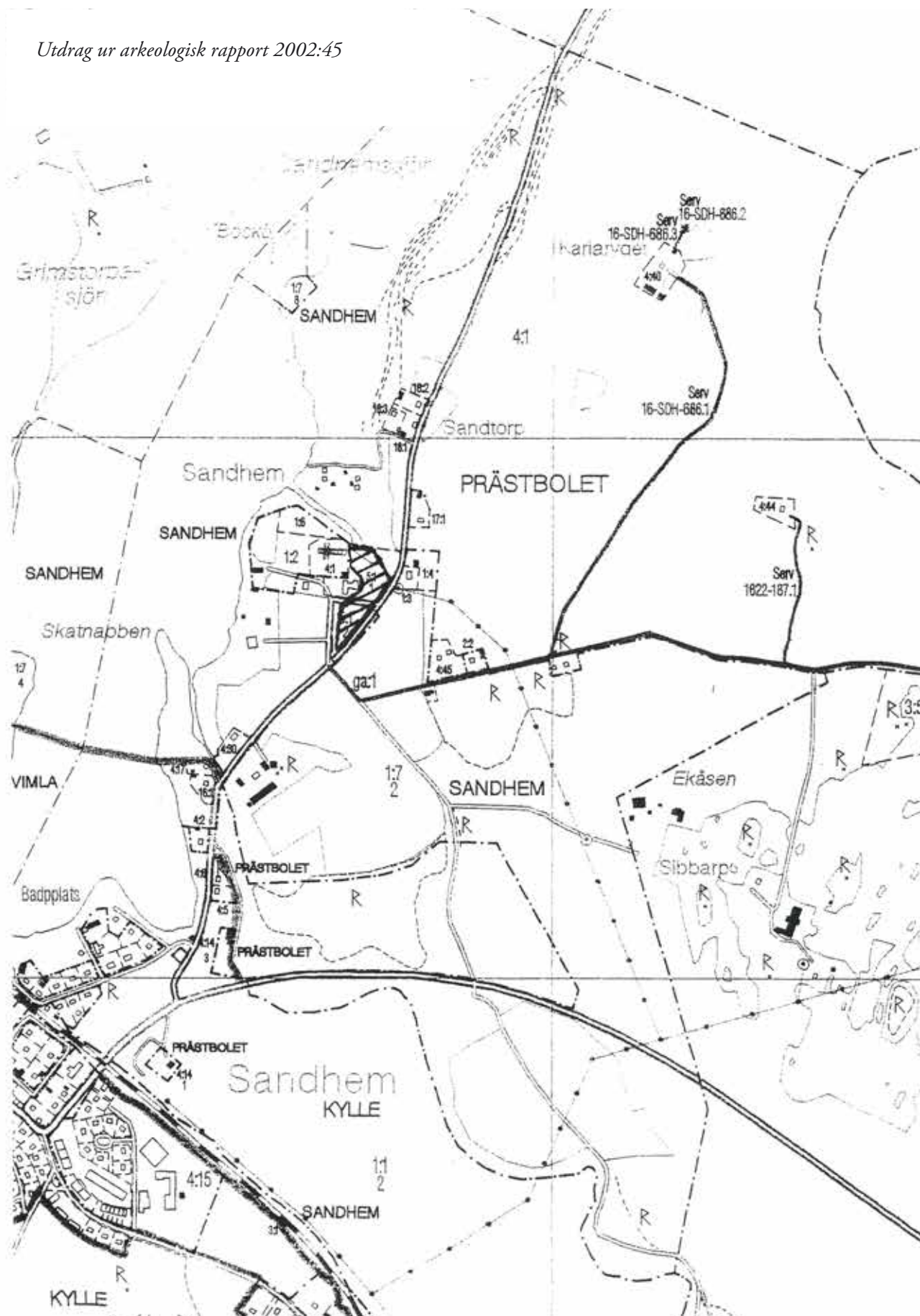
VÄGG MOT LÄKTAREN

A		-		99-11-10		LRS
BET	ANT	ÄNDRINGEN AVSER	BYGGHERR / BESTÄLLARE	DATUM	SIGN	
ARKITEKTFÖRETAGET		SANDHEMS KYRKA				
NOORLANDER & RÄNTÖRS		HANDLINGS INNEHÅLL				
VON PLATZSGATAN 6, 553 13 JÖNKÖPING		DEL-ELEVATION		99-09-27		SKALA
TEL/FAX : +46 36 12 30 60		VÄGG MOT LÄKTARE		GODKÄND HANDLING		
EMAIL: LENOR-@NORSE		RTAD/KONSTR. AV		HANDLÄGGARE		
FÄSTIGHETSBECKNING / PROJEKTNAMN		OBJEKTSNR.		UPPDRAG NR.		
		LR		BN		
				S3		
				A		

Bilaga 3. Arkeologisk rapport

Utdrag ur arkeologisk rapport 2002:45

Inledning

Med anledning av planer på att installera jordvärme i Sandhems kyrka och församlingshem har Jönköpings läns museum utfört en arkeologisk förundersökning.

Uppdraget kom att delades upp i två delar. Först undersöktes marken under den nordvästra delen av kyrkan samt ett område utanför sakristians norra gavel, vilket genomfördes den 1 November 2001. För denna del var Susanne Haltiner Nordström fältansvarig. Del 2 innebar sökschaktning utanför kyrkan och församlingshemmet, Området omfattade en yta på ca 2 500 m², mestadels bestående av gräsmattor. Arbetet utfördes den 26 mars 2002 och fältansvarig var Jan Borg.

Beställare är Sandhems pastorat. Rapportansvarig är Jan Borg, Jönköpings läns museum.

Målsättning

Målsättningen var att fastställa förekomst av eventuella fasta fornlämningar inom undersökningsområdet.

Metod

Vad det gäller delundersökning 1 så hade schakten grävts helt utan antikvarisk kontroll vilket gjorde att arbetet fick karaktären av en räddningsgrävning snarare än en schaktkontroll. Inuti kyrkan hade endast någon kvadratmeter grävt upp och utanför ca 10-15 m². De uppgrävda schaktmassorna gick igenom och schaktväggarna kontrollerades.

Inom delområde 2 drogs sökschakt med hjälp av grävmaskin för att se huruvida, ej i ytan synliga, fornlämningar existerade. Totalt grävdes ca 180 m schakt vilket ger en avbanad yta på ca 215 m². Påträffade anläggningar undersöktes och dokumenterades, kolprov togs.

Både öster och väster om område 2 ligger åkrar som vid tidpunkten för undersökningen var relativt nyplöjda. Dessa inventerades extensivt i hopp om att finna lösfynd eller anläggningsindikationer.

Topografi

Undersökningsområdet är beläget endast ca 150 m öster om Sandhemssjön som löper i nord-sydlig riktning. Hela området ligger mellan 225 och 230 möh.

Österut fortsätter det flacka landskapet ca 100-200 m, vilket nu används som åker. Därefter påbörjas en relativt brant stigning som är beklädd med skog.

Både norr och söderut löper det flacka området längst med stranden. Ett avbrott finns dock mindre än 50 m norrut. Där låg tidigare ett mindre sankområde, det är numera utgrävt ut och tar snarast formen av en smal liten vik in från Sandhemssjön.

Fornlämningsmiljö

Området öster om Sandhemssjön innehåller ett stort antal fasta fornlämningar av skiftande ålder och karaktär.

Sandhems kyrka har haft en medeltida föregångare som stått på samma plats som den nuvarande och spår efter denna eller äldre gravar kan förväntas finnas i området.

Inom en dryg kilometer från kyrkan ligger flera gravar, både ensamliggande fält. Representerade finns domarringar, runda och kvadratisk stensättningar men majoriteten består av rösen vilket ger grov datering till järnålder, se fornl 27, 28, 30, 32, 33, 34, 37, 151, 152 samt 268.

Ett betydande inslag är också de fornlämningar kopplade till kommunikation. Det mest anmärkningsvärda är de hålvägar som tillsammans bildar vad som finns kvar i området av Eriksgatuleden, ett riksintresse (fornl 29). Spår efter denna finns både norr och söder om Sandhemskyrkan och den totala längden är nästan 4 000 m. Därutöver finns 9 väghållningsstenar spridda i landskapet, fornl 29, 154, 156, 157, 194, 195, 205, 226 och 254.

Den fossila åkermarken och röjningsrösen finner man i första hand söder om utredningsområdet. Eventuell kan det bero på att spåren efter äldre odling försvunnit i och med sentida odling på samma ytor. Den stenfria marken gör också att man inte i någon större utsträckning behövt anlägga röjningsrösen och därmed blir de fossila åkrarna svårare att hitta även om de finns.

Ett enda lösfynd är registrerat i fornminnesregistret från området. Det är ett flintavslag som hittades nära utredningsområdet, mellan kyrkan och stranden, fornl 153.

Nämnas kan även att det finns två platser med tradition. Den första är Galgberget, fornl 171. Den andra är Stolpaliden, fornl 289. I Fornminnes arkivet går att läsa "Enligt Ljungström 1877 skall Sandhems äldsta kyrka ha legat vid den s.k. "Stolpaliden"".

Tidigare undersökningar

Habo kommun och socken, som geografiskt område, har nyligen tillfallit Jönköpings läns museums. Tidigare har området och ansvaret vilat på Skaraborgs läns museum, vilket även utfört tidigare undersökningar i området. 1996 utfördes en arkeologisk utredning direkt väster om Sandhems kyrka i samband med att kyrkogården skulle utökas. Sökschakt drogs och provrutor grävdes men inget framkom som kunde bestyrka antagandet om en stenåldersboplatz i området vilket grundade sig på flintfyndet.(Nilsson 1996)

Resultat

Delområde 1

Schaktet som grävts inuti kyrkan låg i det nordvästra hörnet av långhuset, det var ca 2 m långt och 0.5 m brett och hade ett djup mellan 0.6 och 1 m. Schaktmassorna som grävts upp innehöll människoben. Materialet under kyrkogolvet var mycket torrt och dammigt, vilket gjorde det ytterst svårt att se eventuella nedgrävningar och skillnader i materialet. Det översta lagret

innehöll mycke byggmaterial såsom träflis, puts och lite småsten. Här fanns också en kompakt "matta" av rötter vilket även det hade påverkat benen, lagret var ca 0.01 m tjockt. Under detta fanns ett lite mer humusbemängt sandlager där flera ben påträffades. Det rörde sig om ryggkotor, revben samt eventuella skallfragment. Här framkom även kistspik. Under det sistnämnda lagret kom en nivå med ren sand. Även i detta påträffades ben, bl a ett lårben och lite fler oidentifierade småben. Totalt sett rörde det sig om ca 3 liter ben. Dessa syntes vara omrörda och inte ligga i läge för en orörd grav.

Schaktet på utsidan av kyrkan var ca 0.5-2.0 m brett, 10-15 m långt och 1-1.2 m djupt. Även detta schakt visade sig innehålla ben. Invid långhusmuren framkom en depå med bl a många skallar som troligen härrör från en renovering av golvet som gjordes 1913 då ca 20 kroppar flyttades ut ur kyrkan och återbegravdes. Det framkom inget annat av antikvariskt intresse.

Delområde 2

Området, som undersöktes ligger ca 50-150 m söder om kyrkan, bestod som tidigare nämnts av flacka gräsmattor, svagt sluttande norrut. Ytan är ca 2 500 m² stor (se Bilaga 1). Över hela området ligger ett matjordlager som i tjocklek varierar mellan 0.2 och 0.6 m. Direkt under detta följer ett sandlager vars underkant aldrig framkom. Anmärkningsvärd är den nästan totala frånvaron av sten.

Vid schaktningen påträffades inga lösfynd däremot en härd av förhistorisk karaktär. Den rensades fram i plan och dokumenterades. Därefter grävdes ena hälften bort och anläggningen dokumenterades sedan i profil. Endast ritningar finns, inga foton. I fyllningen hittades inga fynd. I kolprov tog från härdan vilket sändes iväg för vedartsanalys samt datering. Vedartsanalysen visade att provet innehöll ved från björk och dateringen gav romersk järnålder, ca 300 e Kr (se Bilaga 2 och 3). Kostnaden för provanalysen bekostas av Länsstyrelsen i Jönköping och drabbar ej exploatören.

I den nordöstra delen av undersökningsområdet påträffades ett mindre område med sten samt brända och obrända ben, keramik och delar av kritpipor. Ansamlingen bedömdes som sentida.

Vid inventeringen öster och väster om undersökningsområdet påträffades på båda sidor spår av härdar, 2 stycken åt öster och 3 åt väster. I ytan syntes kol och sot samt skärnbränd sten. Vid en av de i väster hittades även en bit slagg men som ej tillvaratogs. Att dessa härdar är av liknande karaktär som den som undersökts förefaller troligt.

Sammanfattning

Med anledning av planerna på att installera jordvärme i Sandhems kyrka och församlingshem har Jönköpings läns museum utfört en arkeologisk förundersökning i och utanför kyrkan.

I och precis utanför kyrkan påträffades människoben. Inuti kyrkan påträffades även en del byggmaterial såsom puts och träflis men även kistspik. Inte på någon av platserna förefaller benen ligga i orörda lager.

Ca 180 m sökschakt grävdes över delområde 2, och i ett av dessa påträffades

en hård av från romersk järnålder. Den undersöktes och dokumenterades. Inga fynd påträffades.

I de nyplöjda åkrarna öster och väster om undersökningsområdet kunde spår av ytterligare 5 hårdar ses i form av kol och skärvbränd sten.

Åtgärdsförslag

Då det som skall grävas, i och precis utanför kyrkan, redan är uppgrävt krävs ingen ytterligare antikvarisk insats.

Området söder om kyrkan där härden påträffades anser jag inte behöver undersökas grundligare än nu gjorts. Däremot bör områdena österut och västerut, där de andra fem hårdarna skymtades, bli föremål för arkeologisk utredning om de i framtiden skall exploateras, jmf Börjesgård & Nordström 2002.

Länsstyrelsen beslutar om ytterligare åtgärder.

Tekniska och administrativa uppgifter

Länsstyrelsens tillstånd: 220-9339-01
Jönköpings läns museums dnr: 382/01
Beställare: Sandhems pastorat
Fältansvarig: Jan Borg & Susanne Haltiner Nordström
Fältpersonal: Jan Borg & Susanne Haltiner Nordström
Rapportansvarig: Jan Borg
Fältarbetstid: 01-11-01 & 02-03-27
Län: Jönköpings län
Kommun: Mullsjö kommun
Socken: Sandhems socken
Fastighetsbeteckning: Sandhems kyrka
Belägenhet: Ekonomiska kartan
Koordinater: x 6431670 y 1380620
Undersökningsyta: ca 2 500m²
Fornlämningstyp och tidsperiod: Hård från Romersk järnålder
Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv

Referenser

Tryckta källor

Ljungström, E J. 1877. *Vartofta härad*. Lund.

Otryckta källor

Börjesgård B M & Nordström M. 2002. *Remiss angående Översiktsplan 2000 för Mullsjö kommun*. Jönköpings läns museum Dnr 8/2002. Jönköping.

Nilsson Y. Slutredovisningsblankett Dnr 335/96. Skaraborgs läns museum.

Arkiv

Jönköpings läns museums arkiv. Jönköping.

Under hösten 2001 uppfördes nya läktarunderbyggnader i Sandhems kyrka, som bland annat inrymde samtalsrum och toalett.

